

Tautosakos darbai 64, 2022, p. 155–174
 ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
 DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.22.64.07>

Skaičių kalba apie Žemaitijos kultūros paveldą: Igno Končiaus kryžių ir koplytelių statistika 1911–1940 m.

VIDA SAVONIAKAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

vida.savoniakaite@istorija.lt

<https://orcid.org/0000-0002-1109-3340>

SANTRAUKA. Straipsnyje analizuojama, kaip fiziko etnografo Igno Končiaus (1886–1975) Žemaitijos kryžių bei koplytelių tyrimai, atlikti 1911–1940 metais, koreliuoja su pasaulio statistikos ir etnografijos problematika. XIX ir XX a. pradžioje Lietuvos etnografijos ir folkloro tyrimus veikė Rusijos imperijos statistikos kanono kryptis. Dirbdamas Rusų imperatoriškojoje geografijos draugijoje, latvių lingvistas, etnografas Eduardas Volteris (1856–1941) plėtojo etnografines statistines studijas „gentinei“ gyventojų sudėčiai nustatyti, tyrė materialiąją kultūrą. Ekspedicijose jo padėjėjas ir mokinys buvo fizikas etnografas I. Končius: jis perėmė E. Volterio idėjas ir surašė 1911–1940 metų Žemaitijos kryžių ir koplytelių statistiką. Šiuos atradimus ir statistikos konceptą apibūdino septyniose knygelėse *Žemaičių padangės kryžių ir koplytelių statistika*. Straipsniu siekiama atskleisti, kaip I. Končiaus Žemaitijos kryžių ir koplytelių statistikos tyrimo ypatybės siejasi su Rusijos imperijos mokslo kanonais ir pasauline etnografijos teorija. Pasitelkus lyginamąją istorinę analitinę priėgą, nagrinėjami šie klausimai: Končiaus (1) 1912 m. statistinių tyrimų ypatybės, (2) 1932–1940 m. statistika ir (3) jo tyrimų ryšiai su kitais mokslais. Daroma išvada, jog I. Končiaus darbai turi daug bendrumų su vokiečių statistika, Johanno Gottfriedo Herderio antropologija ir savaip atskleidžia Žemaitijos gamtos ir kultūros paveldo istoriją.

RAKTAŽODŽIAI: Ignas Končius, kryžiai, koplytėlės, etnografija, pasakojimai, statistika, Žemaitija.

Samogitian Cultural Heritage in Numbers: Ignas Končius' Statistics of Crosses and Chapels in 1911–1940

ABSTRACT. The article analyzes how studies of the Samogitian crosses and chapels, conducted in 1911–1940 by the physicist and ethnographer Ignas Končius (1886–1975) correlate with the global problematics of statistics and ethnography. Throughout the 19th century and in the beginning of the 20th century, the Lithuanian research on folklore and ethnography followed the canonic trends of statistics in the Russian Empire. While working for the Imperial Russian Geographic Society, the Latvian linguist and ethnographer Eduard Volter (1856–1941) developed his ethnographic-statistical studies aimed at defining the “tribal” constitution of the inhabitants, along with the research of their material culture. The Lithuanian

scholar Končius assisted Volter in his fieldwork, absorbing his ideas and making statistical accounts of the Samogitian crosses and chapels in 1911–1940. He presented his discoveries and defined his concept of statistics in seven small books titled “Statistics of Crosses and Chapels under the Samogitian Sky”. The author of the article elucidates the connections between the statistical investigation of the Samogitian cultural heritage by Končius and the scholarly canons of the Russian Empire, as well as the global ethnographic theory. By using the comparative historical analytical approach, she addresses the following issues: (1) characteristics of the Končius’ statistical investigation of 1912, (2) statistical accounts of the years 1932–1940, and (3) his academic connections. The author concludes that the works of Končius have many similarities with German statistics, Johann Gottfried Herder’s anthropology, and in their own way they reveal the history of Samogitia cultural heritage.

KEYWORDS: Ignas Končius, crosses, chapels, ethnography, statistics, Samogitia.

ĮVADAS

1932 m. birželio 6 d. lietuvių fizikas ir etnografas Ignas Končius laiške latvių etnografui, lingvistui ir archeologui Eduardui Volterui savo tyrimo objektą bei tikslą apibūdino štai taip: „Šiomis dienomis važiuoju motociklu į Žemaičius toliau kryžių ir koplytėlių statistikos rinkti“ (E. Volterio fondas, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų spaudinių ir rankraščių skyrius, f. 17–131). Domintis Jono Basanavičiaus darbais (Savoniakaitė 2019), į rankas netyčia pakliuvo šis laiškas, o vėliau kilo mintis nuodugniau pažvelgti į kultūros paveldo statistikos bei etnografijos problematiką Vidurio ir Rytų Europoje.

Ignas Končius gimė 1886 m. liepos 31 d. Purvaičių kaime, Žarėnų valsčiuje, Telšių apskrityje, ūkininkų šeimoje. 1903 m. baigė Palangos progimnaziją, mokslus tęsė Liepojos gimnazijoje. Gyvenimo išlaidoms užsidirbdavo pats. Mokydamasis priklausė slaptam lietuvių moksleivių būreliui ir palaikė ryšius su darbininkais. 1907 m. įstojo į Sankt Peterburgo (Petrapilio) universiteto Fizikos ir matematikos fakultetą, studijuodamas dalyvavo lietuvių studentų organizacijose, pirmininkavo visų Petrapilio aukštųjų mokyklų Lietuvių studentų draugijos valdybai. Priklausė studentų būreliui, tyrinėjančiam Lietuvos kultūrinę praeitį. Vėliau universitete organizavo Lietuvos kultūros tyrimų būrelį, skaitė paskaitas, tam būreliui pirmininkavo (Krasinskas 1975: 7).

1907–1913 m., studijuodamas Sankt Peterburgo universiteto Fizikos ir matematikos fakultete, I. Končius tapo E. Volterio mokiniu ir sekėju. Klausė jo paskaitų kurso „Lietuvių ir latvių senienos“, lankė jo knygną, ten susipažino su kalbininkais Juozu Balčikoniu ir Kazimieru Būga (Zujus 1956: 10). Parašė vienuolikos straipsnių seriją apie lietuvių žemės darbus, kaimo ir miestelio gyventojų buitį, kalendorines šventes, 1911-aisiais ją paskelbė *Lietuvos žiniose* (Klimka 2011: 72–73). Dirbo ekspedicijose su E. Volteriu, o 1911 m. pradėjo savuosius Žemaitijos kultūros paveldo tyrimus, grįžęs į Lietuvą sergančio tėvo slaugyti (Končius 1961b: 7). 1914 m. mokytojavo Palangoje, vedė Mariją Kentraitę. 1915 m. pasitraukė į Pet-

rogradą nuo artėjančio Pirmojo pasaulinio karo fronto, ten išrinktas į Petrogrado Lietuvių draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpti komitetą. 1921 m., grįžęs į Lietuvą, dėstė fiziką, Dotnuvos žemės ūkio mokykloje užsiėmė meteorologija. 1926 m. pakviestas dirbti į Lietuvos universiteto Fizikos katedrą (Makariūnienė 1990a: 15). 1930–1940 m. I. Končius dirbo žurnalo *Lietuvos universiteto Matematikos gamtos fakulteto darbai* redaktoriumi, 1939–1940 m. – Vilniaus universiteto valdytoju. Tuo metu tęsė ir kultūros paveldo tyrimus.

Ignas Končius (sėdi prieš atverstą knygą). Nuotrauka iš Juros Koncius asmeninio archyvo

1911–1940 m. jis atliko itin vertingą etnografijos darbą: registravo ir fotografavo žemaičių kryžius ir koplytėles (Krasinskas 1975: 7). Statistikos tyrimai publikuoti septyniais sąsiuviniais. Pirmame sąsiuvinyje (*Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika*, 1931) I. Končius retrospektyviai pateikė 1911 ir 1912 m. tyrimus. Kituose šešiuose sąsiuvinuose publikuoti 1922–1940 m. tyrimai¹. Pabaigti Žemaitijos kryžių ir koplytėlių statistikos jis nespėjo, nes 1941 m., areštuotas bolševikų, kartu su kalinių grupe buvo ištremtas į Sibirą. Šaudant kalinius netoli Minsko, prie Červenės, išliko gyvas, grįžo į Lietuvą, pirmininkavo Savitarpinės pagalbos

1 I. Končiaus sąsiuviniai išleisti 1931, 1933, 1934, 1936, 1937, 1938, 1943 metais (žr. šio straipsnio literatūros sąrašą). I. Končiaus archyvas, atvežtas iš JAV, saugomas Lietuvos nacionaliniame muziejuje. Archyvinis I. Končiaus kultūros tyrimų duomenų esama Nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, Lietuvos nacionalinio dailės muziejaus ir asmeninėse kolekcijose JAV, Lietuvoje.

organizacijos Vyriausiajam komitetui. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją, ten pradėjo drožti kryžius ir koplytėles ir tuo pelnėsi duoną. 1949 m. išvyko į JAV, gyveno Bostone, dirbo Tuftso universiteto Fizikos tyrimų laboratorijoje, laisvalaikiu drožinėjo. 1975 m. Putname mirė.

JAV I. Končius išleido savo kūrinių albumą *Medžio drožiniai* (1954), parengtą sūnaus Liudo, parašė dvitomį *Žemaičio šnekos* (1961a, 1961b), *Žemaičių kryžiai ir koplytėlės* (1965) (žr. Krasinskas 1975: 7; Makariūnienė 1990a: 19)². Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje saugomas *Žemaičių padangės kryžių ir koplytelių statistikos 1912–1932* egzempliorius, ranka dedikuotas profesoriui E. Volteriui. Šioje knygoje I. Končius teigė, jog kryžių ir koplytelių statistika surinkta skaičių kalba.

Statistika kaip savarankiškas mokslas įteisinta Vokietijoje, 1773 m. Getingeno universitete vokiečių istorikui Augustui Ludwigui Schlözeriui (1735–1809) pradėjus skaityti statistikos kursą. Statistiniai tyrimai papildė istorinius ir politinius A. L. Schlözerio tyrimus, atliktus tiek Rusijos imperijoje, tiek Vokietijoje (Vermeulen 2015: 270–275). Rusijos imperijos ir Vokietijos mokslininkai derino statistiką su tautos ir tautų etnologija (*Volkskunde* ir *Völkerkunde*) bei etnografija³. Vokietijoje statistika tapo ir patriotiniu diskursu. Pasak vokiečių etnologo Wolfgango Kaschubos, vokiečių mokslininkas statistikas Justus von Möseris (1720–1794) savo tyrimais ne tik parodė vietos valstiečių gyvenimą, bet kartu patriotiškai iškėlė visuomenei opius istorinius filosofinius bei papročių teisės klausimus (Kaschuba 2012: 30; plačiau Savoniakaitė 2020). E. Volteris, 1882–1918 m. dalyvaudamas Rusijos imperatoriškosios geografijos draugijos vykdomose etnografinėse statistinėse ekspedicijose, tyrė lietuvių papročių teisę, taip pat lietuvių, latvių, lenkų religingumą, – religingumo problematika, apimanti pamaldų lankymo, bažnyčių, kryžių ir koplytelių statybos klausimus, Rusijos imperijoje buvo labai aktuali.

1864–1904 metais vienas pagrindinių Rusijos imperinės valdžios ginklų prieš Katalikų bažnyčią buvo spaudos lotyniškaisiais rašmenimis draudimo įstatymas⁴.

2 I. Končius, fizikas, etnografas ir aktyvus visuomenininkas, parašė ir išleido beveik dvidešimt knygų, apie 300 straipsnių, išdrožė apie 500 kryžių ir koplytelių. 1924 m. Dotnuvoje parašė pirmąjį lietuvišką meteorologijos vadovėlį (žr. Makariūnienė 1990a).

3 Apie tai, kad A. L. Schlözerio siūlomos sampratos galėjo turėti įtakos ir Lietuvos etnografijos teorinei minčiai, jau buvo rašyta (Savoniakaitė 2019).

4 „Rusų vyriausybės politiką katalikų Bažnyčios atžvilgiu galima suskirstyti į tris sritis: 1. tiesioginiai suvaržymai ir kišimasis į bažnytinius reikalus, 2. davimas stačiatikiams įvairių privilegijų, nuskriaudžiant katalikus ir 3. netiesioginis kišimasis į Bažnyčios reikalus mokyklose ir knygų spausdinime. [...] Tik panaikinus baudžiąvą (1861 m.) ir bajorų savivaldos teises (1863 m.), buvo galima šią padėtį pakeisti, įvedant rusus valdininkus. Muravjovas tai pilnai suprato ir visai bandė sunaikinti katalikų dvarininkų ir kunigų įtaką Lietuvoje. Tuo būdu ir prasidėjo Bažnyčios persekiojimas, kuris tęsėsi iki 1905 metų. Kad būtų lengviau orientuotis, aš suskirsčiau suvaržymus į penkias dalis: 1. vyskupų paskyrimai, 2. seminarijos, 3. kunigų paskyrimai ir keliavimo teisės, 4. bažnytinės apeigos, 5. bažnyčių taisymas ir statymas“ (Girnius 1975).

Šiuo įstatymu taip pat drausta atstatyti sugriuvusius kryžius, remontuoti katalikų bažnyčias, statyti naujas. Visa tai skatino žmonių nepasitenkinimą ir patriotiškumą: lietuviai rūpinosi, kad jų bažnyčios, kryžiai, koplytėlės išliktų. Anot tuo metu Lietuvą tyrusio danų keliautojo etnografo Age Meyerio Benedictseno, nuverstą pakelės kryžių lietuviai nunešdavo į kokį tankumyną ir ten įkasdavo, kad jis toliau stovėtų apsaugotas nuo „maskolių“ (Benedictsen 1997: 180–201), remontuodavo senas bažnyčias. E. Volteris lietuvių kryžiais ir koplytėlėmis domėjosi kaip labai reikšmingu istoriniu religingumo kultūros paveldu lietuviams, o I. Končius atliko statistinį šio paveldo objektų tyrimą.

Galima manyti, kad statistinių tyrimų esmę I. Končius suvokė kaip savitą „skaičių kalbą“. E. Volteris savo sekėjo darbus vertino dėl duomenų apie Lietuvos vietovardžius ir pasakojimų apie minimas vietas (Volteris 1930: 2–3), o pats I. Končius, tarsi prieštaraudamas, siekė atsiriboti nuo pasakojimų rinkimo: jis, kaip pats prasarė, norėjo likti kryžių ir koplytėlių tyrimų „sausu statistikiniu“ (Končius 1943: 39). Vėliau Libertas Klimka, apžvelgdamas I. Končiaus mokslinę veiklą, pažymės, kad teorinė – statistikos – I. Končiaus prieiga unikali lietuvių etnologijos istoriografijoje⁵, o jo dvitomį *Žemaičio šnekos* (1961a, 1961b) pavadins socialinės ir kultūrinės antropologijos darbu (Klimka 2011: 74).

Lietuvių istoriografijoje jau įvertinti I. Končiaus žemaičių etnografijos, pasaulėvokos, savivokos (Juzefovičius 2016: 78; Makariūnienė 1990b), Palangos krašto (Krištoponis 2011⁶) tyrimai, indėlis į kultūros paveldo apsaugą, taip pat darbai, skirti paveldo sklaidai (bendradarbiaujant su Konstantinu Avižoniu ir Steponu

5 „Gimęs kaime, augęs tradicinėje žemaičių sodyboje, buvo pastabus ir imlus. O prof. E. Volteris išmokė jį medžiagą rinkti profesionaliai, moksliniu lygmeniu. 1912 m. I. Končius dviračiu apkeliaavo Plungės apylinkes, tyrinėjo sakralinės dailės paminklus (taip mokslo kalba įvardijama lietuviškos dvasios išraiška – tradicija meniškai padirbdintais kryžiais ar koplytėlėmis pažymėti svarbiausius gyvenimo įvykius). Tą darbą fizikas vasaros atostogų metu tęsė iki 1940 m. Taip tyrinėjimams buvo suteikta laiko dimensija. [...] Lietuviškoji kryždirbystė šiandien įrašyta į UNESCO pasaulio nematerialaus paveldo šedevrų sąrašą – čia tikrai svarus ir I. Končiaus įdirbis. [...] Toks I. Končiaus panaudotas duomenų rinkimo ir skelbimo būdas – unikalus atvejis mūsų etnologijos istoriografijoje“ (Klimka 2011: 72–74).

6 „Pažįstu prof. Končių 35 metus (lygiai pusę jo amžiaus!): drauge pradėjome dirbti Dotnuvoje 1921 metais. Daug iš jo pasimokiau, ypač krašto tyrimo pamėgimo. Žavėjauisi jo suorganizuotu Dotnuvos technikume gimtajam kraštui tirti būreliu, mėgau klausyti jo įdomių patyrimų ir sumanymų. Apie etnologinę veiklą viename savo laišku E. Volteriui I. Končius buvo užsiminęs, kad žemės ūkio ministerija pasiūliusi jam aprašyti Palangos kraštą „iš įvairių pusių“. Prašė profesoriaus atsiųsti medžiagos apie Žemaitiją ir Klaipėdos kraštą. Taigi, susipažinęs su reikalinga medžiaga, 1922 m. vasarą kartu su artimu bičiuliu ir bendraminčiu bei kolega – Dotnuvos žemės ūkio ir miškų mokyklos direktoriumi V. Ruokiu – jis apkeliaavo Palangos kraštą. Kad judviejų kelionė buvo įspūdinga, galima spręsti iš I. Končiaus parašytos knygos 'Palangos kraštas', kuri išleista 1926 metais. Nors ši knyga yra informacinio pobūdžio, joje dominuoja meteorologiniai, geologiniai duomenys, moksliniai komentarai, brėžiniai, lentelės ir fotografijos, vis tiek įdomi skaitytojui.“

Kolupaila parengtas kelionių vadovas po Kauno apylinkes, žr. Dzigaitė 1992). I. Končius dalyvavo kraštotyros veikloje, su Tadu Ivanausku steigė „Tėviškės muziejų“, daug prisidėjo steigiant kraštotyros muziejus, o 1931 m. buvo paskirtas Valstybinės archeologijos komisijos nariu, organizavo etnografinės medžiagos rinkėjų kursus (Končius 2006: 5–6), kartu su bendraminčiais siūlė Kaune, Adomo Mickevičiaus slėnyje, steigti zoologijos sodą, aktyviai veikė skautų organizacijoje (Krasinskas 1975: 7). Istoriografijoje pripažinta Žemaitijos kryžių ir koplytėlių statistikos vertė, tačiau patys tyrimai iki šiol neanalizuoti.

Todėl aktualu naujai įvertinti I. Končiaus Žemaitijos kryžių ir koplytėlių statistiką. Darbui pasitelkta lyginamoji istorinė analitinė prieiga, padėsianti iširti I. Končiaus diskursus antropologijos istorijos kontekste. Autoetnografijos metodas (Bourdieu 2014: 556; Reed–Danahay 2017) leis įvertinti straipsnio autorės girdėtus I. Končiaus giminių atsiminimus, periodikos straipsnius, Žemaitijos kryžius ir koplytėles ir žmonių pasakojimus apie kultūrinį kraštovaizdį.

Tekstuose I. Končius vartoja tam tikrus specifinius terminus: antai terminu „skaičių kalba“ nusakoma kryžių ir koplytėlių statistika. „Sausas statistikininkas“ – tai statistikas, kuriam rūpi tikslūs faktiniai duomenys, o ne žmonių pasakojimai apie kryžių ir koplytėlių paplitimą, jų reikšmę. „Žemaičių padangė“ – Žemaitija. Savo renkamą statistiką pats įvertino taip: „Šiuo atveju plikų skaičių kalba yra gyva – rimta, sultinga – nešališka kalba“ (Končius 1943: 39). Ką atskleidžia tokia statistikos samprata? Straipsnyje dėmesį sutelksime į šiuos klausimus: I. Končiaus (1) 1912 m. statistinių tyrimų ypatybes, (2) 1922–1940 m. statistikos teorines priegas bei (3) akademinis ryšius su kitais mokslais.

1912 M. STATISTIKA APIE KRYŽIUS, KOPLYTĖLES IR ŠVENTŪJŲ SKULPTŪRAS

1931 m. I. Končiui kilo idėja ne tik publikuoti savo 1912-aisiais surinktus duomenis apie „Žemaičių padangės“ pakelių ir patakių kryžius, koplytėles, šventųjų statulėles⁷, bet ir tęsti šiuos tyrimus. Tad 1931 m. išleistoje knygelėje *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika* savo tyrimų objektą, sukauptos vaizdinės medžiagos likimą ir kultūrinio kraštovaizdžio pokyčius po Pirmojo pasaulinio karo jis nusakė taip:

Daug tos rūšies medžiagos dingo karo metu. Gal būt, dingo ir tie keletas šimtų kryžių ir koplytėlių fotografijų negatyvų, kuriuos prof. E. Volteris įteikė Peterburgo (dabar

7 Už galimybę ir skatinimus publikuoti tyrimus autorius tarė žemaitišką dėkui žurnalo *Soter* redaktoriui prof. Pranui Dovydaičiui (Končius 1931: 32).

Leningrado) Aleksandro III muziejaus etnografijos skyriui pagaminti paveikslų žibintus diapozityvams.

Atsitiktinai užsiliko ta dalis medžiagos, kuri liečia Plungės apylinkę. Dingo maždaug šių vietų daviniai: Gargždai–Veviržėnai–Švėkšna–Andriejovas–Rietavas–Šilalė–Tverai–Varniai–Luokė–Telšiai–Tryškiai–Gadunavas–Seda–Tirkšliai–Mažeikiai–Žydikai–Ilakiai–Skuodas–Mosėdis–Laukžemė. Vadinas, ši medžiaga gali sudaryti ketvirtadalį visos turėtos medžiagos.

Visi kuo nors įdomesni kryžiai, koplytėlės, kapai, koplyčios, šventieji buvo fotografuojami. Liko vos keliolika tų fotografijų.

Po karo, po kokios 10 metų, teko daugelis tų vietų aplankyti, – nebeatpažinsi, – kai kurių kryžių ir koplytelių visai jau nebėra, kiti apsmukę, o šventųjų tik paklausais bematysi, – laikas suėdė (Končius 1931: 3).

1912 m. I. Končius keliavo po Žemaitiją – pėsčiomis ar dviračiu – ir rinko „kryžių ir koplytelių statistiką“: atidžiai fiksavo visus Žemaitijos pakelėse rastus kryžius, koplytėles ir šventųjų statulėles, užrašė jų pavadinimus, ypatumus, objektus fotografavo. Savo etnografinį tyrimą pavadino *statistikinių žinių rinkimu*, o kryžius ir koplytėles vadino *pastatais* (ten pat). Visus surinktus duomenis pateikė dviem lentelėmis ir jas trumpai išanalizavo. Pirmiausia į atskiras lenteles surašė savo radingus tam tikrose kelio atkarpose (kryžius, koplytėles, šventųjų statules). Pirmame lentelės stulpelyje nurodydavo prie dviračio pritaisyto ciklometro⁸ parodymus (juos, tyrėjo žodžiais, nesunku atkurti – patogų pagal juos orientuotis). Antrame stulpelyje žymėdavo, kurioje kelio pusėje radęs rūpinimą objektą – „pastatą“. Be to, daugeliu atvejų net nurodė, į kurią pusę atgręžta šventojo skulptūrėlė (Š – į šiaurę, R – į rytus, V – į vakarus, P – į pietus). Jei krypties nustatyti nepavykdavo, ją nurodydavo kitaip – pagal miestelį ar kaimą (pvz., Purvaičiai; ten pat).

Knygelės gale I. Končius pateikė dar vieną lentelę kaip visų duomenų apibendrinimą – santrauką. Jos pirmoje grafoje pateikiamas eilės numeris, antroje įrašoma kelio atkarpa (pvz., Plungė–Purvaičiai), trečioje grafoje žymima, kelintame kelio kilometre rastas objektas, o ketvirtoje ir tolesnėse (iki trisdešimt pirmosios) vardijamos atrastų šventųjų figūrėlės – bendras jų skaičius skelbiamas paskutiniojoje grafoje. I. Končius smulkiai aprašė 730 objektų, atrastų prie Žemaitijos kelių; bendras aprašyto maršruto ilgis siekia 218 kilometrų. Be to, jis apskaičiavo statistinį vidurkį – viename kilometre vidutiniškai užfiksuota 3,34 tirta objekto (ten pat: 31).

Pasak I. Končiaus, jam „rūpėjo skaičius pateikti, o sielą jiems teikvėpia geriau Žemaičius pažįstantieji“ (ten pat: 32). Tačiau tyrėjo kultūros paveldo objektų fiksavimas neapsiribojo statistinėmis žiniomis. Užrašuose jis atskleidžia ir įvairią

8 „Prie dviračio 28X1 1/2 diametro rato buvo pritaisytas ciklometras firmos ‘The Veeder MF.GCo. Patented Veeder OCL. 22. 1895 Hartford conn. U. S. A. K. 28‘“ (Končius 1931: 3).

sakraliojo paveldo objektų populiarumą. Labiausiai žemaičiai buvo pamėgę galin-
 gus kryžius, antroje vietoje pagal populiarumą – „Dievo Motyna Marija“, skirtin-
 gi jos atvaizdai – „Sopulingoji Motyna Švenčiausia, Panelė Švenčiausia, Dangaus
 Karalienė, Šiliavos Panelė Švenčiausia“ ir kiti. Šventasis Jonas Nepomukas užėmė
 trečią vietą, bet būtent jis dažniausiai minimas žmonių pasakojimuose:

Trečią vietą laikas „Šventas Jonelis“ yra šventas Jonas Nepomukas. Nepasakosiu jo pla-
 čiai žinomo „žyvato“. Jis vis prie upelių statomas. Jį itin gerbia žmonės, – jame glūdi
 daug žemaitiškos ištvermės, ir Joneliu vadina, nors statula būtų didelio žmogaus ūgio,
 kur už jo nugaros koplytėlė žemaičiai slapstydavosi nuo „rekrutų“ (ten pat: 3).

Nors I. Končius sakėsi specialiai padavimų nerinkęs, lentelėse pateikiamas vie-
 nas kitas, žinomas jo šeimos ir artimų žmonių rate (ten pat: 4). Taip pat nurodomi
 „pastatų“ fundatoriai, pavyzdžiui: „II. Kryžius. 1890 m. Fundatorius Kazimiers
 Wingalis“ (ten pat: 5). Prie kai kurių objektų pridedama ir daugiau pastabų – pa-
 vyzdžiui, nusakoma koplytėlės meninė vertė ar kraštovaizdžio ypatybės:

I. Koplytėlė ant stiebo. Sopulingoji Motyna Švenčiausia (baisaus darbo).

II. Didelė koplyčia. Motyna Švenčiausia. Prie durų krucifiksas ir skylutė pinigams mesti.
 Medžiais apaugusi. Aptverta statinukais (ten pat: 7).

Aprašant vieną ar kitą objektą, atsiranda ir daugiau detalių: šventųjų vaizdavimas
 (ikonografija), kiti kultūros paveldo objektai (pvz., senkapiai, ažuolas su ko-
 plytėle), trumpos užuominos apie įvykius, susijusius su konkrečia vieta (religinio
 ar socialinio gyvenimo faktai):

Į Kalvarijos kelią – šventasis su šiaudinio bitaulio formos kepure (Monomacho), su
 kunigo rūbais, pasirėmęs trigubu kryžiu (su trimis kryžmomis), antroj rankoj, rodos,
 kielikas, iš kurio kyšo žaltys. Šermukšniais apaugęs (ten pat: 9).

Ant stiebo koplytėlė: 1) Panelė Švenčiausioji. 1897 m. 2) Šventoji su duonos kepalu ir
 rykšte. 3) Kita šventoji su rykšte iš knygos. 4) Šventas Pranciškus (ten pat: 13).

Anoj Minijos pusėj ir prie kalno kairėj matosi po didelio storo ažuolo koplytėlė, plačiai
 žiogriu aptverta, – senkapiai (ten pat: 19).

Degimuose – apdegęs kryžius. Čia sako kadaisia sūnus užmušęs savo tėvą (papasakojo
 B. Grosas) (ten pat: 28).

Pasak tyrėjo, jam rūpėję – ir pavykę – užfiksuoti „pamaldaus žemaičio savotišką
 nuotaiką, akylas pažiūras, o kartais ir itin vykusį piktjuokį“ (ten pat: 3).

SKAIČIŲ KALBA PO DVIDEŠIMTIES METŲ

Praėjus dvidešimčiai metų, I. Končiui parūpo patikrinti 1912-aisiais surinktą, publikuotą ir iš dalies prarastą medžiagą (ten pat): kaip jau minėta, kryžiai, koplytėlės, šventųjų statulėlės – medinis kultūros paveldas – sparčiai nyko ir keitėsi. Tai suprasdamas, I. Končius siekė ne tik dar kartą užfiksuoti kultūrinį kraštovaizdį, surašyti likusių „pastatų“ kryžių, koplytėlių, šventųjų pavadinimus ir vardus, bet ir juos apibūdinti, nufotografuoti ir išsaugoti ateities kartoms – „parodyti pačios koplytėlės bei kryžiaus išvaizdą sykiu su jų gretimosios apylinkės vaizdu, taip sakant, su jų sodyba“ (Končius 1933: 3).

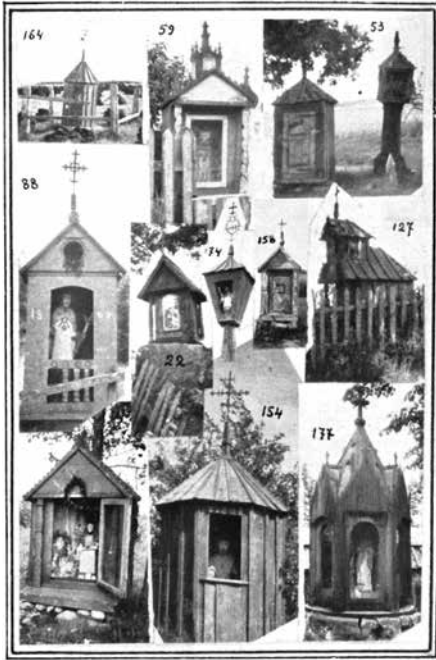
Antrojo etnografinio tyrimo duomenys skelbiami I. Končiaus 1933-ųjų knygelėje *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika 1912–1932 (Statistica crucium et capellarum in Samogitia)*, jo paties vadinamoje antruoju sąsiuviniu. Tik šį kartą jis detaliau apibūdino pateiktas lenteles ir dar kartą patvirtino sąmoningai nerinkęs sakytinės tradicijos duomenų – pasakojimų, arba „padavimų“. Būtent šiame leidinyje jis pavadina save *sausu statistikiniuku*, siekiančiu kultūrinę, religinę tiriamųjų objektų paskirtį ir prasmę atskleisti pasitelkus savitą teorinę prieigą – *statistikinės medžiagos rinkimą*:

Pirmajame stulpelyje žymimi atstumai pagal dviračio ciklometro parodymus, antrame stulpelyje – kelio pusė. Pirmajame stulpelyje pasitaiko raidė N; ji rodo naują toj vietoj pastatą, seniau nebuvusį. Nebesantieji ar dingę pastatai sąrašuose nebefigūruoja; jie gali būti rasti 1912 metų sąrašuose. Tik randami jų pėdsakai težymimi tekste. Paskutiniu metu atveju daugiausia atsižvelgta į pastato šventąjį, ir tekste įrašyta, jog šventojo nebėra. Nekeičiau ir atstumų tarp atskirų miestelių; tai, matyti, dar nėra visai sutvarkyta, ir teko pastebėti viename kelio gale viena, antrame gale – kita skaitlinė, o savo tarpu suma dviejų stulpo rodomų skaitlinių nesutinka su niekatro kelio galo skaitline, – nenorėčiau daryti naujų klaidų, lai jau pasilieka tos, kurios galėjo įsiskverbti 1912 metais.

Ir anuo metu, ir dabar, bijodamas rašinių labai išžėsti ir norėdamas visą medžiagą sutalpinti man leistuose rėmeliuose, visai nieko nesakau apie įvairius padavimus, susijusius su pastatų įsikūrimo istorija, vieta, jų reikšme, forma ir kt. Šie padavimai duotų gražios medžiagos kryžius bei koplytėles stačiosių žemaičių sielai, papročiams pažinti. Šiuo atveju stengiuosi pasilikti sausas statistikininkas, ir operuoju tik skaitlinėmis, visai nebodamas skaičiuojamųjų objektų tikibinio ar kito kokio vertingumo (ten pat: 3).

Tad statistiniai duomenys aprašyti taip pat kaip ir pirmajame tyrime – trijų grafų lentelėse, kiekvienas kelio ruožas – atskiroje, nurodomi atstumai tarp objektų, pridama tikslį jų aplankymo data (ten pat: 4). Antrajame tyrime itin daug dėmesio skiriama vizualiajai etnografijai: sąrašuose „įdėtos skaitlinės“ su fotografijų numeriais, o pateiktos fotografijos iliustruoja „nykstančius pastatų tipus“. Končius kiek plačiau komentavo jų formų ypatumus, santūriai vertino stilistinius ar meninius bruožus:

Įdomūs nykstant stoginiai kryžiai (136, 46) ir senoviškiausios lyties koplytėlės (164, 154). Savotiškai atrodo viena nedidoka koplytėlė ant didelio akmens (22), dviejų aukštų koplytėlės: senoviška (127) ir naujoviškesnė (59). Labai tipinga Smūtkelio statulėlė ir koplytėlė Žlibinų bažnyčios šventoriuje (175). Gana gerai atrodo ir Šventas Jonelis (88), maždaug žmogaus ūgio didumo. Gaila, kad negalima daugiau fotografijų parodyti, – ištisos jų eilės sudaro tikrai kilnų Žemaičių padangės kelių ir takų vaizdą (ten pat: 3–4).

Piešinys 1.

1 piešinys (Končius 1933)

Piešinys 2.

2 piešinys (Končius 1933)

Galima sakyti, jog koplytėlių statistika įdomiai atskleidė žemaičių kultūros ir religijos istorijos bruožus, taip pat regiono kultūrinio kraštovaizdžio ypatumus ir simbolines reikšmes. Nors I. Končius teigė negalįs pateikti duomenų „žemaičių sielai pažinti“, jo palikti įrašai susiję ir su krašto kultūros istorija. Pavyzdžiui, nurodydamas sakralinius objektus jis pateikė jų tarminius pavadinimus: „Krucifiksas (Dievomunka)“ (Končius 1931: 4), kitur atskleidė, kaip pamažu formavosi ir buvo konstruojamas kultūrinis kraštovaizdis. Štai kaip detalai aprašo Birutės kalną Palangoje:

Palangoje buvęs kryžius prie Birutės kalno – „1918–1928. Dešimties metų Nepriklausomos Lietuvos Paminėjimui“. Ant Birutės kalno: 1) kryžius be kryžmos 1870 m. ir 2) stoginis kryžius 1863 m. (paveikslu nebėra, stogas apkiuręs) (Končius 1933: 16).

Apie koplytėlių statymo intencijas ar nepaprastą poveikį jų statytojams I. Končius užsiminė dar 1912–aisiais, kelyje Purvaičiai–Plungė: „Prie eglės Šlapmišky L. Tautkaus prikalta koplytėlė su šventu Roku. Tautkus turėjęs skaudančią koją, pastatęs šią koplytėlę – „nė žinoti to skausmo nebežinau“, jo paties žodžiai“ (1931: 4). Statistikas užfiksavo, kaip keitėsi kraštovaizdis ir augo miestai, pavyzdžiui: „II. Kryžius. 1890 m. „Fundatorius Kazimiers Wingalis“ (ten pat: 5), o ilgainiui „ši vieta atsidūrė mieste“ (Končius 1933).

Antrame sąsiuvinyje lyginami ir apibendrinami jau abiejų tyrimo etapų (1912 ir 1932 m.) duomenys. Jie vėl sukelti į dvi lenteles, paskui dar pakomentuojami. Pasak I. Končiaus, po dvidešimties metų liko 382 ir dingio 348 objektai. 1912 m. viename kilometre vidutiniškai rasta 3,34 kryžiaus ir (arba) koplytėlės (Končius 1933: 23), antroje ekspedicijoje – tik 1,3. Tai matyti iš pirmos lentelės, o antroje pateikiama dar daugiau ir detalesnių duomenų iš abiejų ekspedicijų, įvedama ir procentinė dalis: 1912 m. atrasta 438 objektai, o 1932 m. – 279; dingio 159, t. y. 37 procentai. Naujų objektų pastatyta 34, t. y. 7,7 procento. Visame kelyje „pastatų“ be šventųjų statulėlių pastebėta 20, arba 4,5 procento (Končius 1933: 26). Leidinyje autorius dėkoja Valstybinei archeologijos komisijai, Pranui Dovydaičiui, Pranui Mikalauskui, mini, kad 1931 m. brolis Petras davė dviratį, o 1932–1933 m. po Žemaitiją vežiojo automobiliu (Končius 1933: 28). Tyrimus atlikti padėję P. Gaidamavičius, taip pat mokytojas J. Žilvitis, M. Rauchas, S. Bončkus, V. Lingys, Kretingos valsčiaus viršaitis J. Jurkus (Končius 1936: 3; 1937: 4; 1943: 4).

Visus statistinius antro tyrimo duomenis I. Končius surašė šešiuose sąsiuvinuose (Končius 1933, 1934a, 1936, 1937, 1938, 1943) tokiu pat būdu: kiekvieno sąsiuvinio įvade trumpai nusakė tyrimo pobūdį, aplinkybes, pavyzdžiui: „Ir registruodamas kaip vėsulys praleki: nebėr laiko pajausti dalyko iš esmės, surišti matomų pastatų su krašto gyvenimu, rasti jų ryšį su lipšnučiais žmonių sielos pasireiškimais“ (Končius 1934a: 4).

Iš viso jo nuvažiuota 2424 kilometrai. Surašyti 3234 objektai. Vidutiniškai vienam kilometrui tenka 1,3 objekto, arba vienam objektui – 0,7 kilometro. Iš viso padaryta 1111 fotografijų: „maždaug kiekviena trečioji šventųjų sodyba nutraukta, kas du kilometrai kelio viena fotografija“ (Končius 1943: 37). Daugiausiai rasta kryžių (1386), perpus mažiau – Mergelių Švenčiausiųjų (735), dar mažiau – Šventų Jonelių (301) (ten pat). Galima pastebėti, kad šios išvados nesutampa su pirmųjų tyrimų rezultatais. I. Končius atskleidė, kaip po dvidešimties metų pasikeitė kultūrinis kraštovaizdis, kartu ir kultūros paveldas.

Taigi statistinėje medžiagoje užfiksuotais pasakojimais ir komentarais etnografiui pavyko išskirti Žemaitijos kultūrinio kraštovaizdžio „tradiciją“. Suregistruota ne tik daug kryžių ir koplytėlių architektūrinių, meninių detalių – paminėti ir medžiai, prie kurių dirbiniai pastatyti (klevai, topoliai, liepelės, šermukšniai)

(Končius 1934a: 5–25). Antrojo etapo tyrimų medžiagoje paliekama daugiau komentarų – tarkime, tyrėjas pažymi, kad gražių tinkamos išraiškos šventųjų statulėlių esą daug, tik jų kūno proporcijos netaisyklingos. Jis kritikuoja gipsines „krakomolines“ amatininkų darbo statulėles, priešina jas medinėms, akcentuoja savos ir svetimos tradicijų skirtumus:

Ir mums tai svetima, primesta. Pirktieji šventieji ar pagal paveikslus įkurtieji pastatai savųjų, savosios gamybos neatstos. Paskutiniams dingus, tuščia bus (Končius 1938: 28).

Tyrėjas taip pat nurodė savitus Lietuvos sakralinius pastatus – pavyzdžiui, užrašė, kad trikampio plano medinė Degučių šv. Vincento Ferero Romos katalikų bažnyčia, dabar laikoma iškiliumi Žemaitijos baroko paminklu (Aleksandravičiūtė 2010: 3), esanti išskirtinė (Končius 1938: 8).

Jo siekta atskleisti ne tik kryžių ar koplytėlių formų ir ornamentų ypatumus, bet ir kryždirbių intencijas, kryžiaus ar koplytėlės vietinį savitumą kultūriniame ir socialiniame kraštovaizdyje. Jį domino kraštovaizdžio tradicija. Tai pagrindinis bruožas, I. Končiaus statistiką skiriantis nuo Varšuvos mokyklos atstovo lenkų grafiko Juzefo Perkovskio žemaičių liaudies ornamentų formų tyrimų (Perkovskis 1999) ir nuo lietuvių liaudies meno tyrėjo Pauliaus Galaunės darbų (Galaunė 1930: 297–298) – šis analizavo koplytstulpių prototipus remdamasis Vandalino Šukevičiaus, Mykolo Brenšteino, Antano Jaroševičiaus, Jono Basanavičiaus, Antano Varno kryžių formų tipizacija.

I. KONČIAUS TYRIMŲ RYŠIAI

Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistikos sąsiuvininiuose I. Končiui minint žemaičių sielos, papročių pažinimą, galima suprasti, jog jam greičiausiai buvo žinoma Johanno Gottfriedo Herderio tautos sielos samprata (Barnard 2000: 51; Spencer 2002; Moyer 2017). Žmogaus „sielos balsą“ I. Končius girdėjo žmogaus gyvenime. Kultūros paveldo tyrimą poetizavo, suvokė kaip gamtos, žmogaus ir krašto istorijos pažinimo būdą: „[S]usilieji su pačia čia slėpininga, tai gražia ir iškilminga, tai paprasta ir monotoniška, kaip ir paties žmogaus gyvenimas, gamta“ (Končius 1943: 3). Tos vietos, kuriose prie sodybų nedaug koplytėlių, – tai „kraštas be sielos“ (Končius 1934a: 3). Tautos sielos samprata laikoma vėlyviausia Europos etnologijos ištakų perspektyva (Savoniakaitė 2021b).

Končiaus mokytojas E. Volteris domėjosi religingumu ir taip pat pasitelkė tautos sielos sampratą. Būdamas Rusijos imperatoriškosios geografijos draugijos narys ir vykdydamas Rusijos imperijos „etnografinės statistikos“ ekspedicijas, jų teorines prieigas jis konceptualizavo savaip (Savoniakaitė 2021a). E. Volteris, kaip ir

vokiečių mokslininkai⁹, atlikdamas statistinius tyrimus kreipė dėmesį į lietuviškus vietovardžius, įvairius pasakojimus apie piliakalnius, šventas vietas, siekdavo nustatyti lietuviškus vietų pavadinimus ir perprasti žmonių tapatybę. Pavyzdžiui, 1889-aisiais, sekdamas vokiečių etnografo Franzo Tetznerio darbais, Suvalkų gubernijos lenkus ir lietuvius E. Volteris skyrė pagal tai, kada jie vyksta į pamaldas (Волтер 1901). Gyvendamas Lietuvoje, naujai išplėtojo etnografinių statistinių studijų sampratą, kvietė rinkti statistinius duomenis, leidžiančius atlikti plačius kultūros paveldo tyrimus (Savoniakaitė 2020). Šiuose teoriniuose svarstymuose ir vartojo terminą „tautos siela“, kreipiantį į Karaliaučiaus universitete dirbusio J. G. Herderio antropologijos ir filosofijos idėjas (Volteris 1930: 2; plačiau žr. Savoniakaitė 2018: 147; 2021b).

I. Končius, kitaip nei E. Volteris, etnografinių statistinių studijų statistiką skyrė nuo etnografijos. Pastarąją jis apibūdino plačiau:

[E]tnografija aprašo tautas, jų šeimas. Etnografija semia medžiagą ir daro išvadas, panaudodama antropologijos ir antropogeografijos davinius. Etnologija tiria atskirų tautų ryšių ir pereinamųjų skirtumus, neatsižvelgdama į fiziškąją pusę. O antropologija tiria žmogų, tą gyvą organizmą (Končius 1934b: 3–5).

Pažymėtina, kad romantinis I. Končiaus terminas „krašto siela“ ir terminai „pastatai“ bei „sodybos“, vartojami ir vokiečių statistikų (Kaschuba 2012: 30), leidžia apčiuopti akademines jo statistikos sąsajas su vokiečių patriotiniais diskursais. I. Končius atskleidė žmonių religingumo bruožus, fiksuodamas vietos žmonių paliktus įrašus ant kryžių ir koplytėlių, apibendrintai vadinamų pastatais, – kas buvęs sakralinio pastato fundatorius, kokia buvusi statymo intencija. Ne kartą paminėjęs kintant žmonių požiūrį į „praeities paminklų nykimą“ (Končius 1937: 4; 1938: 3 pav.), kartu jis atskleidė, kaip kinta žmonių religingumas: „skaičių kalba“ tiksliai užfiksavo, kiek Žemaitijos pakelėse ir „sodybose“ sumažėjo naujų sakralinių „pastatų“, kiek jų išnyko ar liko apgriuvusių ir neprižiūrėtų. Palyginimui pateikiame daug vėliau publikuotą I. Končiaus atsiminimų knygos *Mano etasis kelias* antrojo tomo (2006) naratyvą, patvirtinantį, kad Žemaitijos kraštovaizdis kito:

O kryžių, koplytėlių, koplyčių smūtkelių pas mus prie kiekvieno kryžtakio, kryžkelio, neretai be jokio kelio, net tako, vidury dirvos, vidury dirvono pamatysime (seniau čia

9 Patriotiniai diskursai tiek Rusijos imperijoje, tiek Vokietijoje apėmė ir religingumo tematiką. 1870 m., vienoje pirmųjų Rusijos imperijos etnografinių-statistinių ekspedicijų į Šiaurės Vakarų kraštą, apimantį Gardino guberniją kartu su dabartine Druskininkų savivaldybe, Lazdijų rajono ir Varėnos rajono pietinėmis dalimis, žinomas ukrainiečių etnologas ir folkloristas, tautinio judėjimo dalyvis Pavlas P. Čiubinskis (1839–1884) pasakų tyrimus pateikė kaip gerą medžiagą liaudies religingumui ar tikėjimams atskleisti (Чубинский 1878: 3).

yra buvę keliai keleliai). Neužmirškime ir krikštus žvilgtelėti. Taigi mat dėl ko mes dau-
žysimės po Žemaičius (Končius 2006: 8).

I. Končiaus kultūrinio kraštovaizdžio, kultūros paveldo ir religingumo statistinių tyrimų teorinė prieiga skyrėsi nuo Vilniaus Stepono Batoro universitete dirbusių lenkų etnografų vietos valstiečių tyrimų (Savoniakaitė 2020). Statistikas sutelkė dėmesį į kryžių ir koplytėlių, fiksuojančių kultūros paveldą ir religingumą, populiarumą, istorinį virsmą, o ne į lyginamąją funkcinę ar meninę tipologinę vietos materialiosios kultūros tyrimą. Nors statistinės medžiagos lentelėmis I. Končius apibūdino koplytėlių formos tipus (žr. 2, 3 pav.), išskirtinius jų bruožus, apibendrinamųjų išvadų, kodėl galėjo būti paplitę tam tikros formos „pastatai“, nepateikė. Jo išvados apėmė šventųjų vaizdinių populiarumą ir kaitą Žemaitijoje. Atskiri faktai atskleidė simbolines kryžių reikšmes, tokias kaip minėtasis žmonių slėpimasis nuo rekrutų rinkimo už kryžiaus su šv. Joneliu (Končius 1931: 3).

Po kelių dešimtmečių, jau gyvendamas JAV, I. Končius komentavo žemaičių kryžių ir koplytėlių šventinimo ir statymo tradicijas, savo statistiką:

Pastatę kame naują kryžių, žemaičiai kviečia kunigą pašventinti. Kolei kryžius nepašventintas, jis aprištas vainiku kad ir iš paprastų eglašakių.

Kryžiaus pašventinimas yra didelės šeimos išskilmės. Sukviečiami kaimynai, giminės. Papuotaujama, pagirсноjama. [...] Ir bet kuris koplytėlės pataisymas ar kryžiaus reikalauja pašventinimo. Šventinamas ištisas visas pastatas. [...] šventinama visa sodyba [...].

[Iš šventojo tos sodybos] negalima skinti gėlių lygiai, kaip ir iš kapų negalima imti, piauti žolės ir su ja gyvulius šerti, kirsti medžius ir savo reikalams vartoti [...].

Kryžiaus – koplytėlės šventinimas yra gana retas atsitikimas. Kryžius – koplytėlė išstovi 50 – 60 metų ir daugiau. Esu matęs stoginį kryžių, statytą 1776 metais; tiesa, jau patrupintas – nupuvusią dalį nupjauna ir vėl įkasa patrupėjusį kamieną į žemę, sako, kuo ne antrą tiek išstovi.

Naujųjų kryžių ir koplytėlių irgi ne kas bestato. Mano statistika: per 380 km Žemaitijos pakeliais per 20 metų (1912–1932) liko 57 nuošimčiai, naujų sodybų sukurta tik 8, atseit, pastatyta ten, kur anksčiau nebuvo nei kryžiaus, nei koplytėlės.

Dėl to kryžių – koplytėlių sodybos visuomet dvelkia senumu – jos primena senėliau buvusius laikus, gyventus jau prieš mus gyvenusios kartos.

Jau nebe dešimtėmis reik skaityti statulėlių metus, dėlto jos šių dienų akiai atrodo daug mačiusios, savaip padarytos, dabar nebepuošiamai papuoštos, nudažytos, ir pagražinimai tik tokie, kurie senoviškuose daiktuose nebeužtinkami (Končius 1961a: 223–226).

Prisiminimų knygoje *Žemaičio šnekos* vietos kultūrinio kraštovaizdžio istoriją I. Končius apipynė pasakojimais. Etnografas aprašė žmonių tikėjimus, susijusius su kryžių ir koplytėlių statymu, – vieną pateiksime plačiau:

Gerbk senelį, ir pats pasensi.

Vis tiek, ar tas senelis būtų gyvas ar negyvas, šventas ar nešventas, žinoma, juo labiau gerbk, kai jis šventintas, tavo užtarėją pavaizduojas.

Kryžius – koplytėles vis stengiasi atstatyti, kad šventinta vieta neliktų tuščia, kad protėvių įsteigta pamiršta. Gali susilaukti „keršto“. Čia kažkaip savotiškai atrodo, tarsi šventieji būtų kerštingi arba protėviai už nebevykdomus jų šventablyvus darbus galėtų savo ainiams kokių sunkumų gyvenime pridaryti. Bet taip galvojama, tarsi baidoma mažatikius, kad neapleistų, kas protėvių padaryta. Bet čia su kryžiais – koplytėlėmis reik įbauginti, kad bet kokiomis prasmėmis „senovės“ nepamirštų.

Kas senoviška, tas šventa. Juk, sako, tai mūsų tėvų vartota, puoselėta, kai tai liečia kokį daiktą (ten pat: 226–227).

Dėmesys įvairių etninių grupių tyrimams, Rusijos imperijos tyrėjų vadina-
miems tautybių tyrimais, leido I. Končiui išvengti etnocentrizmo, kurio būta vo-
kiečių tautos *Volkskunde* tyrimuose (Kaschuba 2012: 37). I. Končius užfiksavo ne
tik katalikų, bet ir pravoslavų kapines (Končius 1937: 15), vėliau prisiminimuose
rašė, jog žmonėms didžiausia negarbė buvusi apleisti kapus, o „apleisti sodos kape-
liai žadina jausmus, sukelia pasigailėjimą“. Tyrėjas pabrėžė, jog „tikrieji žemaičiai
tvarkė kapus, o senkapiai visoje Lietuvoje ir Žemaičiuose labai apleisti. Ir parapijų
kapų žmonės neprižiūri.“ Jis pacitavo žmonių tikėjimą: „Gerbk tą vietą, į kurią pats
pakliūsi. Kaip tu jam, taip jis tau“ (Končius 1961a: 227–228)¹⁰.

Prisiminkime, kad savo statistiką I. Končius vertino taip: „Šiuo atveju plikų
skaičių kalba yra gyva – rimta, sultinga – nešališka kalba“ (Končius 1943: 39).
Taiklūs, gyvi socialinio ir kultūrinio žmonių gyvenimo komentarai jo Žemaitijos
kryžių ir koplytėlių statistikai skaičių kalba suteikė „gyvumo“.

Pasitelkdamas „rimtą“ statistiką, I. Končius greičiausiai siekė nuosekliai teri-
torijoje, laike ir erdvėje fiksuoti kultūrinį paveldą – kryžius ir koplytėles. Jo skai-
čiavimai parodė kryžių ir koplytėlių populiarumą bei paplitimą Žemaitijoje. Po
dvidešimties metų atliktas statistinis tos pačios teritorijos kultūros paveldo tyri-
mas atskleidė, kiek kryžių ir koplytėlių išnyko, kiek atsirado naujų, kaip pasikeitė
kraštovaizdis, išaugo miestai. Statistiką I. Končius vadino sultinga dėl surinktų ir
užrašytų įrašų ant kryžių ir koplytėlių, statymo intencijų, fundatorių ir pasakojimų,
kokie tikėjimai skatino žmones juos prižiūrėti.

Žodžiai „nešališka kalba“ leidžia suprasti, jog I. Končius siekė statistinių tyri-
mų objektyvumo, nes tyrė *savus*. Priešingai nei Rusijos imperijos mokslininkų

10 *Žemaičio šnekose* tyrėjas atskiru skyreliu aprašė žydus, mat jų problematika rūpėjo Rusijos impe-
rijos etnografinių-statistinių ekspedicijų tyrėjams (Чубинский 1878); įvardijo karštinčių paveldė-
jimo teises, kaip ir E. Volteris (Вольтер 1887) pirmuosiuose Lietuvos ir Žemaitijos tyrimuose.

strategijos¹¹, I. Končiaus tyrimai nebuvo atsieti nuo akvlo stebėjimo. Jam rūpėjo tiek gamta, tiek žmogus, kuriantis kultūrinį kraštovaizdį, – pavyzdžiui, septintame sąsiuvinyje taip vaizdingai aprašomi įspūdžiai iš Rytų Žemaitijos:

Nusileidęs nuo aukštumų, nebematai gražių vaizdų, jaukiųjų sodybų, linksmų gojelių, sraunių upelių. Tarsi ištisi naujakuriai paskubomis būtų čia nedideliuose sklypeliuose skurdžių, apšepusių pastatelių pristatę. Sodybos be augančių medelių. Ir kaimų liekanų pasitaiko. Tik kur-ne-kur stambūs ir stamboki senoviški ūkiai – dvarai, medžiais gausiais apaugę, stūkso, aprėpę geresnes žemes. Čia nei senkapių, nei piliakalnių, kaip aukštumose nuolat gėrėjaisi. Ir pakeiliai tušti. Kažkaip šalta, nejauku važiuoti, – lieka tik pats važiavimas. Paliegusiam protui neberandi nei šviesios gamtos, nei masinančių stebėti žmogaus rankų padarinių, taip švelniai kutenančių jausmus, skatinančių žmonių meilę, stiprinančių krašto pažinimo, krašto tyrimo, krašto kilnios praeities paminklų vertės saugojimo reikalą (Končius 1943: 3).

Kartu su E. Volteriu, kviečiančiu rinkti etnografinę statistiką, stebėti kraštą, tyrėjas įsiliejo į modernios Lietuvos kultūros politiką (Savoniakaitė 2020), ragino stebint saugoti ir tirti praeities paminklus.

Žodžiai „nešališka kalba“ skatina prisiminti ankstyvųjų refleksijų *in situ* problemškumą. Rusijos imperatoriškosios geografijos draugijos tyrėjai daug diskutavo dėl etnografinių tyrimų patikimumo, faktų gausos ir reiškinių stebėjimo naudos. E. Volteris kritikavo tuos Rusijos imperijos tyrėjus, kurie, atlikdami etnografinius tyrimus, atsisako stebėjimų, o tyrimų išvadas grindžia tik savo ir padėjėjų surinktomis žiniomis (Savoniakaitė 2021a).

I. Končių, kaip ir E. Volterį (Savoniakaitė 2021b), galime laikyti nenuosekliu evoliucionistu ir difuzionistu. Būtent patriotiškas domėjimasis tautos praeitimi ir „krašto siela“, dėmesys įvairių etninių grupių religingumui, išvengiant etnocentrizmo, ir stebėjimai kaip etnografijos ir statistikos metodas sieja jų abiejų tyrimus. Nenuosekliam evoliucionistui E. Volteriu etnografinė statistika padėjo pažinti tautos formavimąsi amžiams bėgant, dvasinės ir materialinės jos kultūros augimo ir plėtojimosi etapus, jos vertybes, kartu tautos sielą (ten pat). I. Končiaus Žemaitijos kryžių ir koplytelių statistikoje nenuginčijamai dominuoja „giliai senovę“ menančių, su krašto gamta „meiliai susigyvenusių šventintų pastatų“ (Končius 1931: 3) paplitimo istorinė statistinė analizė.

Kuo skyrėsi I. Končiaus ir E. Volterio statistika? I. Končius atskleidė kryžių ir koplytelių, kartu ir žmonių religingumo bei kultūrinio kraštovaizdžio evoliuciją

.....
 11 Rusijos imperatoriškosios geografijos draugijos etnografinių statistinių ekspedicijų tyrėjai rinko medžiagą apie skirtingas liaudies gyvenimo puses, siekė pamatyti tautą, bet atsiriboti nuo subjektyvių stebėtojo įspūdžių (Чубинский 1878). Šioje terpėje diskutuota dėl etnografinių stebėjimų objektyvumo ir subjektyvumo.

tirdamas materialiosios kultūros paplitimą erdvėje ir laike. Jo statistikos objektas buvo siauresnis nei E. Volterio Suvalkų gubernijos statistika. E. Volteris fiksavo vietovardžius, pasakojimus, paveldą, kėlė tapatybės klausimus (Savoniakaitė 2018). Nei E. Volteris, nei I. Končius neieškojo „kultūros sielos“ – tiesiog siekė saugoti kultūros paveldą, o per jį pažinti tautos sielą, todėl jų negalėtume laikyti nuosekliais vokiečių ir austrų difuzionizmo sekėjais, nors reiškinių paplitimo tyrimai primena difuzionistų¹² arealų tyrimus.

Leipcigo universitete, kur studijavo E. Volteris, dėstė difuzionistas Friedrichas Ratzelis. Pasak britų antropologo Alano Barnardo, F. Ratzelio metodus tęsė ir romantinės tautos sielos (*Volkgeist*) idėją savitai interpretuojantis difuzionistas vokiečių ir austrų antropologas Leo Frobenius, teigiantis, jog „tautos siela“ – tai kultūros „siela“. Toks mokslinis žodynas gyvavo kelis dešimtmečius, taip pat ir 1930 m. (Barnard 2000: 49–51), E. Volteriui siūlant Lietuvos etnografinės statistikos studijų idėją (Savoniakaitė 2021b). I. Končius kultūros difuzijos schemas atskleidė plačiau negu E. Volteris – jam pavyko užfiksuoti žmogaus „sielos balsą“ ir „krašto sielą“.

IŠVADOS

Lietuvių, latvių, lenkų religingumą tyręs E. Volteris išugdė etnografinę statistiką I. Končių, o šis pasirinko atskleisti žemaičių religingumą tirdamas kultūros paveldą ir krašto geografiją. I. Končiaus kryžių ir koplytėlių 1911–1940 m. statistikoje slypi Rusijos imperatoriškosios geografų draugijos, Getingeno, Karaliaučiaus, Leipcigo, Varšuvos ir Kauno Vytauto Didžiojo universitetų akademinė įtaka. Valstiečių gyvenimo tyrimai, pasitelkiant tokius žodžius kaip „pastatai“ bei „sodybos“, rodo idėjines sąsajas su vokiečių statistikų patriotiniais diskursais. I. Končiaus pateikiamoje Žemaitijos kryžių ir koplytėlių statistikos aprašų terminologijoje „krašto sielos“ samprata atliepia E. Volterio „tautos sielą“. Šios sampratos siejasi su J. G. Herderio antropologija, laikoma vėlyviausia Europos etnologijos ištakų perspektyva.

Savitą statistiką I. Končius konceptualizavo „skaičių kalba“. Šis įrankis leido jam užfiksuoti Žemaitijos kultūrinio kraštovaizdžio kaitą erdvėje ir laike, t. y. nustatyti, kaip šis procesas vyksta, koku mastu vyksta „praetis paminklų nykimas“, kas būdinga žmonių religingumui, išryškėjančiam kryžių ir koplytėlių statymo tradicijoje. I. Končius ne tik tyrė kryžių ar koplytėlių formų ir ornamentų ypatumus, bet

12 Pasak britų antropologo A. Barnardo, difuzionizmas kilo iš vokiečių ir austrų geografų-antropologų tyrimų XIX a. pabaigoje (Barnard 2000: 49–51). Diskusijos istoriografijoje rodo, jog L. Frobeniuso konceptai „kultūros morfologija“ (*Kulturmorphologie*) ir „tautos siela“ (*Paideuma*) buvo kontroversiški ir nepripažinti plačiau. Vokiečių-austrų difuzionizmas buvo nuosekli teorinė perspektyva. L. Frobeniuso požiūris smarkiai skyrėsi nuo Wilhelmo Schmidto ir jo konferentų teorinių orientacijų, taip pat nuo Hermanno Baumanno, pabrėžusio „rasių“ svarbą, darbų.

ir siekė papasakoti, kuo savitas yra konkretus kryžius ar koplytėlė kultūriniame ir socialiniame kraštovaizdyje.

Kadangi akcentuoja nešališkumą ir kartu skiria dėmesio pasakojimams bei stebėjimams, šis statistinis metodas primena ankstyvuosius Rusijos imperatoriškosios geografų draugijos debatus apie etnografijos objektyvumą ir refleksyvumą. Tiriami *savieji*, bet išvengiama etnocentriškumo, būdingo vokiečių *Volkskunde*. Užfiksuojama skirtingą religiją išpažįstančiųjų kūryba, kryždirbystės tradicijos, kraštovaizdžio istorija. Išvalgas apie statistikos metodus, objektyvumą, patikimumą I. Končius ilgainiui išplėtojo ir pateikė etnografinio, etnologinio, antropologinio tyrimų apibūdinimus (Končius 1933, 1934c: 6–8), ugdė etnografus bei kraštotyrininkus.

Statistikas I. Končius nebuvo nenuoseklus evoliucionistas ir difuzionistas. Iškalbingi kryžių, koplytėlių ir šventųjų skaičiai bei nuotraukos, nuoseklūs statistikos metodai, romantizuoti komentarai atskleidė kultūrinio kraštovaizdžio evoliuciją ir istoriją. Lietuvos kultūros paveldo difuzijos tyrimas parodė, kaip plito tikėjimai, jog, pavyzdžiui, šventas Jonelis galės apsaugoti vyrus nuo rekrutų prievolės. Kultūrinio kraštovaizdžio tyrimuose pavyko iškelti ne tik „pamaldaus žemaičio savotišką nuotaiką, akylas pažiūras, o kartais ir itin vykusį piktjuokį“, bet ir ekonominius, meninius aspektus.

ŠALTINIAI

- Igno Končiaus laiškas Eduardui Volterui, 1939. VIII.6*, E. Volterio fondas, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų spaudinių ir rankraščių skyrius, f. 17–131.
- Volteris Eduardas 1930. *Lietuvos etnografinių-statistinių studijų klausimas-straipsnis*, E. Volterio mokslinė veikla, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Retų spaudinių ir rankraščių skyrius, f. 17–294.

LITERATŪRA

- Aleksandravičiūtė Aleksandra 2010. „Degučių Šv. Vincento Ferero bažnyčios dailės paveldas“, in: *Lietuvos lokaliniai tyrimai. Istorija. Lietuvos valsčiai. Žemaičių Naumiestis* 1–20 (https://ilt.lt/pdf/z_naumiestis/Z_Naumiestis_paveldas.pdf).
- Barnard Alan 2000. *History and Theory in Anthropology*, Cambridge: University Press.
- Benedictsen Age Meyer 1997. *Lietuva: Bundanti tauta*, vertė Skirmantė Ramanauskaitė, Vilnius: Tyto alba.
- Bourdieu Pierre 2014. “Participant Objectivation”, in: *Anthropology in Theory: Issues in Epistemology*, edited by Henrietta T. Moore and Tood Sanders, Oxford: Wiley-Blackwell, p. 556–560.
- Dzigitaitė Lina 1992. *Ignas Končius ir jo „Žemaičio šnekos“*, Vilnius: Lietuvos informacijos institutas.
- Galaunė Paulius 1930. *Lietuvių liaudies menas. Jo meninių formų plėtojimosi pagrindai*, Kaunas: L. U. Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys.
- Girnius A. Saulius 1975. „Lietuvos katalikai rusų caristinėj priespaudoj“, *Aidai* 5 (https://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&task=view&id=1284&Itemid=147).

- Juzefovičius Romualdas 2016. „Kauno akademinė inteligentija 1922–1940: Kultūrinio tapatumo raiškos vertinimai naujojoje istoriografijoje“, *Istorija* 101 (1), p. 69–88.
- Kaschuba Wolfgang 2012. *Einführung in die Europäische Ethnologie*, München: Verlag C. H. Beck.
- Klimka Libertas 2011. „Profesoriui Ignui Končiui – 125“, *Istorija. Mokslo darbai* 83 (3), p. 72–74.
- Končius Ignas 1931. *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika*: atspaudas iš „Soter“ (2, p. 36–64), Kaunas: „Šviesos“ spaustuvė
- Končius Ignas 1933. *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika 1912–1932*: atspaudas iš „Soter“, Kaunas: „Žaibo“ B-vės spaustuvė.
- Končius Ignas 1934a. *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika 3*: atspaudas iš „Soter“ (p. 143–168), Kaunas: „Žaibo“ B-vės spaustuvė.
- Končius Ignas 1934b. „Gimtojo krašto pažinimas“, *Gimtasai kraštas* 1, Kaunas: Šiaulių kraštotyros draugija, p. 3–6.
- Končius Ignas. 1934c. „Kraštui pažinti šios dienos darbo metmenys“, *Gimtasai kraštas* 1, Kaunas: Šiaulių kraštotyros draugija, p. 6–8.
- Končius Ignas 1936. *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika 4*: atspaudas iš „Soter“ (p. 24–54), Kaunas: „Viltis“.
- Končius Ignas 1937. *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika 5*: atspaudas iš „Soter“ (1 ir 2), Kaunas: „Spindulio“ b-vės spaustuvė.
- Končius Ignas 1938. *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika 6*: atspaudas iš „Soter“ (1 (26)), Kaunas: „Žaibo“ B-vės spaustuvė.
- Končius Ignas 1943. *Žemaičių padangės kryžių ir koplytėlių statistika 7*: atspaudas iš „Gimtojo krašto“, Kaunas: „Raidės“ spaustuvė.
- Končius Ignas 1954. *Medžio drožiniai gimtajam kraštui atsiminti*, sudarė Liudas Končius, Bostonas: Lietuvių enciklopedijos spaustuvė.
- Končius Ignas 1961a. *Žemaičio šnekos 1*, Landbroke Gardens, London: Nida Press.
- Končius Ignas 1961b. *Žemaičio šnekos 2*, Landbroke Gardens, London: Nida Press.
- Končius Ignas 1965. *Žemaičių kryžiai ir koplytelės*, Čikaga: „Tėviškėlė“.
- Končius Ignas 2006. *Mano eitasis kelias 2*, sudarė Algirdas Končius, Birutė Kulnytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Krasinskas J. 1975. „Vasario 19 d. Putnam. Conn. mirė Prof. Ignas Končius“, *Tėvynė*, vas. 28.
- Krištoponis Vilmantas 2011. „Mokslo ir kultūros puoselėtojas. Profesorius Igno Končiaus 125-osioms gimimo metinėms“, *XXI amžius. Krikščioniškos minties, kultūros ir visuomenės laikraštis* 67 (1947) (http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2011/09/21/kultur_01.html).
- Makariūnienė Eglė 1990a. „Žymusis mūsų šimtmečio žemaitis“, *Mokslas ir gyvenimas* 10, p. 14–19.
- Makariūnienė Eglė (sud.) 1990b. *Ignas Končius*, Vilnius: Lietuvos mokslų akademija, Fizikos institutas.
- Moyar Dean (ed.) 2017. *The Oxford Handbook of Hegel*, Oxford: Oxford University Press.
- Perkovskis Juzefas 1999. *Žemaičių liaudies meno ornamentas: forma ir simbolika*, Vilnius: Dailės akademijos leidykla.
- Reed-Danahay Deborah 2017. “Bourdieu and Critical Autoethnography: Implications for Research, Writing, and Teaching”, *International Journal of Multicultural Education* 19 (1), p. 144–154 (doi.org/10.18251/ijme.v19i1.1368).
- Savoniakaitė Vida 2018. „Eduardo Volterio statistinių studijų idėja“, *Logos* 97, p. 143–152 (doi.org/10.24101/logos.2018.77).
- Savoniakaitė Vida 2019. „Jono Basanavičiaus požiūris į lietuvių tautos tyrimus 1879–1927“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos* 19 (28), p. 51–79 (doi.org/10.33918/25386522-1928004).
- Savoniakaitė Vida 2020. „Eduardo Volterio kultūros konceptai 1926–1934“, *Logos* 104, p. 130–139 (doi.org/10.24101/logos.2020.57).

- Savoniakaitė Vida 2021a. "Ethnography and Nation-building in Lithuania (1882–1918): The Life and Work of Eduards Volters", in: *BEROSE International Encyclopaedia of the Histories of Anthropology [Bérose – Encyclopédie internationale des histoires de l'anthropologie, Paris]* (<https://www.berose.fr/?-Nouveautes&lang=fr>).
- Savoniakaitė Vida 2021b. "A Romantic Nation: Eduards Volters' Concepts of Ethnographical-Statistical Studies of Lithuania", *Prace Kulturoznawcze* 25 (1), p. 107–126 (doi.org/10.19195/0860-6668.25.1.7).
- Spencer Jonathan 2002. "Nationalism", in: *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, edited by Alan Barnard and Jonathan Spencer, London and New York: Routledge, p. 391–392.
- Vermeulen Han F. 2015. *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*, Lincoln, London: University of Nebraska Press.
- Zujus A. 1956. „Prof. I. Končius“, *Naujienos* (Chicago), liep. 28, p. 10–11.
- Вольтер Э. 1887. *Объ этнографической поездке по Литве и Жмуди летом 1887 года*, Санктпетербургъ: Императорская академия наукъ.
- Вольтер Э. 1901. *Списки населенных мест Сувалкской губернии, как материал для историко-этнографической географии края*, Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук.
- Чубинский Павел 1878. *Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ, Юго-Западный отдѣлъ. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. Томъ седьмой съ тремя картами, изданный подъ наблюдениемъ чл.-сотр. П. А. Гильтебрандта*, С. Петербургъ: тип. А. Transhelia.